

JAN BAUDOIN DE COURTENAY ÉS A MODERN GRAFÉMIKA

H. Tóth Imre

A J. BAUDOIN DE COURTENAYval foglalkozó szakirodalomban elfogadott hagyomány, hogy e kiváló tudós nézeteit rendszerint összevetik F. DE SAUSSURE tanaival, azzal a céllal, hogy tisztázzák a kettejük nézetei közötti hasonlóságokat és különbségeket.¹ Sajátos, csak J. BAUDOIN DE COURTENAY-ra jellemző vonás az a nagy érdeklődés, amelyet ő a nyelv írásos változata iránt mutatott: egész életében érdekelte a nyelv és írás viszonya. Már fiatalkorában, A. GILFERDING közös szláv írásra tett javaslatáról szóló recenziójában kísérletet tett az írás strukturális osztályozására. E kérdések iránti érdeklődése ezután is megmaradt, de különösen foglalkoztatták ezek a gondolatok tevékenysége 3. periódusában, a XX. század első évtizedeiben.²

Közismert tény, hogy BAUDOIN DE COURTENAY szigorúan megkülönböztette egymástól a betűt és a hangot. Ezt a különbségtételt továbbfejlesztve kidolgozta az í r o t t és b e s z é l t n y e l v különbségének elméletét, és részletesen jellemezte a sajátosságait.

1 Л. В. ЩЕРБА: А. И. Бодуэн де Куртенэ. Л. В. ЩЕРБА: Языковая система и речевая деятельность. Leningrad, 1974. 390. 1.

2 Л. В. ЩЕРБА: Idézett mű, 388. 1.

A továbbiakban megkíséreljük röviden ismertetni J. BAUDOUIN DE COURTENAYnak az írott és beszélt nyelv sajátosságaira vonatkozó kutatásait.

Vizsgálódásainkat azzal a kérdésfelvetéssel kezdjük, hogy mennyiben tekinthető BAUDOUIN DE COURTENAY a grafémika megteremtőjének. Annál is inkább jogos ez az eljárásunk, mert bár Baudouin de Courtenay elsőként javasolta a graféma műszó használatát, ő maga sohasem használta a grafémika terminust. Kérdésfeltevésünket úgy is pontosíthatjuk, hogy egy olyan tudós, aki nem használ egy új tudományterület jelölésére szolgáló terminus technikust, mennyiben tekinthető ezen új tudományterület megteremtőjének.

Áttekintve J. BAUDOUIN DE COURTENAYnak a nyelv írott és beszélt változatára vonatkozó nézeteit, a következő kérdésekre összpontosítjuk figyelmünket:

1. A nyelv írott beszélt oldalainak (változatainak) fogalma.
2. A nyelv írott és beszélt oldalai (változatai) egységeinek kölcsönviszonya.
3. A nyelv írott és beszélt oldalainak (változatainak) diakrón aspektusu vizsgálata.

1. A nyelv írott és beszélt oldalának (változatának) fogalma és egységek

E kérdés vizsgálata során J. BAUDOUIN DE COURTENAY alapvető kiindulási pontja, hogy a nyelv e két változata lévén a jelenségek két különféle oldala — egymáshoz viszonyítva különböző és egymással össze nem mérhető egységet jelent. Ez azzal magyarázható, hogy nincs közöttük k ö z v e t - l e n k a p c s o l a t. Ennek ellenére meg kell határozni az írás és nyelv közötti kölcsönviszonyt. Ezt a feladatot csak úgy tudjuk elvégezni, ha következetesen pszichológiai alapról indulunk ki. Csak a pszichológiai megközelítési mód tárja fel az írás és a beszéd közötti viszonyt, mert

"Az írás és a beszéd közötti valóságos kapcsolat csak egyedül pszichikai lehet".³ Az elmondottakból látható, hogy BAUDOIN DE COURTENAY élesen elkülöníti a hangoztatott, beszélt nyelvet az írottól. Eljárása azonban nem jelenti azt, hogy különálló szubsztanciának tekinti a beszélt nyelvet és az írottat. Bár BAUDOIN DE COURTENAY a beszélt és írott nyelv jelölésére különféle műszókat használ — hol nyelveknek, hol a nyelv oldalainak nevezve őket — egyedüli, valóságos szubsztanciának a nyelvi gondolkodást, az ún. 'cerebráció' tekinti. A nyelvi gondolkodás (cerebráció) e két oldalát (változatát) pszichikus asszociációk fűzik össze.

A modern grafémikában a nyelvi gondolkodás írott és beszélt oldalainak elhatárolásában a kutatók jóval tovább mentek BAUDOIN DE COURTENAYnál. Ők ugyanis az írott és beszélt nyelvet nem e g y s z u b s z t a n c i a két oldalának tekintik, hanem két önálló szubsztanciát, két önálló nyelvet látnak bennük, amint ezt például T. A. AMIROVA szovjet kutató teszi.⁴ Az utóbbi eljárás kiinduló pontja, kétségtelül, BAUDOIN DE COURTENAY már említett tézise a beszélt és írott nyelv különbségéről. Azonban a nyelvi gondolkodás ezen oldalainak ellentéte nem vezette BAUDOIN DE COURTENAYt olyan messzemenő következtetésekre, mint korunk tudósait. Eljárását összehasonlíthatjuk azzal az álláspontjával, amit a nyelvi statika és dinamika kérdéseiben foglalt el. Bár látta a közöttük lévő különbségeket, azokat mégsem abszolútizálta. Ennek valószínű oka az volt, hogy a

3 И. А. БОДУЭН ДЕ КУРТЕНЭ: об отношении русского письма к русскому языку. Сентпéтервár, 1912. 5. 1.

4 Т. А. АМИРОВА: И истории и теории графемини. Moszkva, 1977. 37. 1. Amirova könyvében feldolgozza és értékeli az angol, német és francia nyelvű szakirodalmat is.

statikában és dinamikában lényegében egy és ugyanazon pszichológiai törvényszerűségek megnyilvánulását látta.⁵⁾ Ezért tudta dialektikusan szemlélni a statika és dinamika kölcsönviszonyát. Ugyanez a megközelítési mód vezette a nyelvi gondolkodás írott és beszélt változatainak vizsgálatában is.⁶⁾

2. A nyelv írott és beszélt oldalai (változatai) egységeinek kölcsönviszonya

Ha az írott és beszélt nyelv tulajdonképpen a nyelvi gondolkodás két oldala, meg kell keresnünk egymásnak megfelelő egységeiket is. Ezek meghatározása kapcsán J. BAUDOIN DE COURTENAY a következőket írja: "Meg kell különböztetnünk a »betűket« és »hangokat«, a grafémákat és fonémákat, azaz az írástudó ember nyelvi gondolkodásának írásban látható és kiejtett, hallható oldalát lényegében terminológiailag is meg kell különböztetnünk!"⁷⁾ Ennek megfelelően a következő terminusok használatát találhatjuk nála: *fonéma, graféma, hang és betű.*

A fonéma a hangoztatott nyelv olyan egysége, amely további -- már fel nem osztható -- pszichikailag élő, ható elemekre, képzetekre; a kinémákra és akuszmákra oszlik.⁸⁾

A graféma az írott nyelv legkisebb eleme, amely képes a képzési és akusztikai képzetek olyan asszociációját úgy felidézni, hogy a hangképzés és hangfelismerés egyidejűségének mozzanata egyesíti őket.⁹⁾

5 H. TÓTH IMRE: Jan Niecisław Baudouin de Courtenay tanítása a nyelvről. Nyelvtudományi Közlemények. 82. kötet. 1980, 365. 1.

6 Л. В. ЩЕРБА: Idézett mű, 390. 1.

7 И. А. БОДУЭН ДЕ КУРТЕНЭ: Об отношении... 37. 1.

8 И. А. БОДУЭН ДЕ КУРТЕНЭ: Об отношении..., 12. 1. -

9 И. А. БОДУЭН ДЕ КУРТЕНЭ: Об отношении... 13. 1.

A betű és hang terminus technikus természetesen megmarad BAUDOUIN DE COURTENAYnál, azonban pontos definíció nélkül. E műszavak használatát elemezve megállapíthatjuk, hogy a betűt a graféma fizikai megtestesülésének tekintette.¹⁰ Ehhez hasonlóan a hang a fonéma fizikai megjelenítésének fogható fel. A grafémák és fonémák a nyelvi gondolkodás olyan pszichikus oldalát jelentik, amelyet a betűk és hangok realizálnak.¹¹

Ezeket az egységeket az fűzi össze, hogy tulajdonképpen az emberi pszichikum centrifugális tevékenységének az eredményeként jönnek létre.

A fonéma és graféma kölcsönviszonyát bizonyíthatja egy konkrét fonémának a fonémarendszerben elfoglalt helye. Így pl. az orosz [o] fonémát hangsúly alatt o graféma jelöli. Azonban hangsúly előtti szótagban az [o] [a]-ként realizálódik, amelyet mégis az o graféma jelöl. Ilyen esetben tulajdonképpen a graféma egyszerű helyettesítésével (*szubsztitucija*) van dolgunk. A helyettesítések meghatározását morfológiai mozzanatok, azaz a nyelvi gondolkodás morfológiai elemeinek területén megnyilvánuló asszociációk segítik elő. Bár a grafémák az írott nyelv tovább nem osztható elemei, mégis, a megfelelő fonémák pontos és egyértelmű jelölésére kiegészítő diakritikus jelekkel kell ellátnunk őket¹² (pl. a c és ç a csehben).

A graféma alapvető funkciója az, hogy felidézze a neki megfelelő fonémát képzetünkben. Azonban ezen kiejtési és akusztikai asszociációk mellett a grafémák még más, morfológiai és szemasiológiai képzetek felidezésére is alkalma-

10 И. А. БОДУЭН ДЕ КУРТЕНЭ: Об отношении... 60. 1.

11 И. А. БОДУЭН ДЕ КУРТЕНЭ: Введение в языковедение. 1908/1909, 112. 1., Об отношении... 60. 1.

12 И. А. БОДУЭН ДЕ КУРТЕНЭ: Об отношении... 14. 1.

sak lehetnek.¹³ Az írásban rögzített képzetek morfológiai és szemasziológiai képzetekkel való kapcsolatának rögzítése képezi a helyesírás tárgyát.¹⁴ Ezért a helyesírás tulajdonképpen a jelentés egy magasabb síkját foglalta magában, megőrzi tradicionális helyét, és nem olvad fel a grafémikában.

A modern grafémika használja mindazon műszavakat, amelyeket BAUDOUIN DE COURTENAY használt. Ez alól kivételt talán a helyettesítés (szubsztitucija) műszó képez. Közismert, hogy a fonémának több definíciója is lehet attól függően, hogy melyik ún. fonológiai iskolához tartozik az, aki e terminus technikust használja. Azonban a BAUDOUIN DE COURTENAYra visszamenő fonéma-meghatározás előfordul. O. SZ. AHMANOVÁNÁL, aki szerint a fonéma a reálisan kiejtett hangok pszichikai megfelelője is lehet.¹⁵ Hasonlóan előfordul a graféma műszó is O. SZ. AHMANOVÁNÁL, aki a nyelv írott változatának szerkezetei elemét látja benne.¹⁶ Ennek ellenére T. A. AMIROVA bizonyos szkepszissel szögezi le, hogy a modern grafémikában a grafémának nincs egyértelmű meghatározása.¹⁷ T. A. AMIROVA a graféma legfontosabb attributumainak a következőket tartja:

1. Az írott nyelv legkisebb, önálló jelentéssel bíró egysége.
2. Jelentésmegkülönböztető funkciót tölt be.

13 И. А. БОДУЭН ДЕ КУРТЕНЭ: Об отношении...40, 41.

14 И. А. БОДУЭН ДЕ КУРТЕНЭ: Об отношении...41.

15 О. С. АХМАНОВА: Словарь лингвистических терминов. Москва, 1966, 494. 1.

16 О. С. АХМАНОВА: Idézett mű, 117. 1.

17 Т. А. АМИРОВА: Idézett mű, 90. 1.

3. A természetes nyelvben hangmegfelelése van.¹⁸

Érdekes a graféma ezen jegyeinek vizsgálatánál felidéz-
nünk a fonéma definícióját is: kiderül, hogy a g r a f é -
m a a f o n é m a j e l ö l ő j é n e k t e k i n t -
h e t ő. Ugyanakkor lehetetlen — éppen az előző megállapí-
tásunk alapján — észre nem venni azt a hasonlóságot, ami
a graféma modern és a BAUDOÛIN DE COURTENAY-ra visszamenő
értelmezése között kétségtelenül fennáll.

J. BAUDOÛIN DE COURTENAY, bár önálló műszóként használja
a betűt, nem azonosítja azt a fonémával. A betű az ábécé
alkotóeleme.¹⁹ Ezt az álláspontot képviseli T. A. AMIROVA is,
aki szerint a graféma az elméleti nyelvtudomány fogalmi köré-
be tartozik, a betű pedig az ábécé alapvető egysége.²⁰ Az el-
mondottak jól szemléltetik, hogy a fonéma és graféma haszná-
latát és definícióit illetően a modern grafémika nem haladta
meg a J. BAUDOÛIN DE COURTENAY által adott meghatározás lé-
nyegét, csupán a részletekben és a megfogalmazásban tért el
attól, ahogyan e nagy tudós e kérdésekkel megvilágította.

BAUDOÛIN DE COURTENAY írásaiban nagy figyelmet szentelt
a fonémák és grafémák kölcsönviszonya kérdésének tanulmányo-
zására.

A graféma alapvető funkciója —írja — az, hogy pszi-
chikai kategória lévén képes felidézni hangképzési és hallá-
si asszociációk e g é s z sorát.²¹ Ennek ellenére mégsem
mondhatjuk, hogy a graféma a z o n o s a fonémával. Az
utóbbi állítás helyességét az is bizonyítja, hogy a fonémák
és grafémák száma egy nyelvben általában nem azonos.²² A grafémák
és fonémák közötti viszonyok meglehetősen bonyolultak. Ennek

18 Т. А. АМИРОВА: *Idézett mű*, 90. 1.

19 И. А. БОДУЭН ДЕ КУРТЕНЭ: *Введение...*, 113. 1.

20 Т. А. АМИРОВА: *Idézett mű*, 97. 1.

21 И. А. БОДУЭН ДЕ КУРТЕНЭ: *Об отношении...* 13. 1.

22 И. А. БОДУЭН ДН КУРТЕНЭ: *Об отношении...* 37. 1.

bizonyítására BAUDOUIN DE COURTENAY az orosz "nyelvi gondolkodás"-ból hoz példákat és megállapítja, hogy e g y graféma a következőképpen asszociálódhat a fonémával, v. fonémákkal:

1. Olyan képzeteket idéz fel, amelyek egy fonémát alkotnak.
2. Két képzettel asszociálódik, amelyek két fonémát alkotnak.
3. Olyan artikulációs mozzanatokot idéz fel, amelyek n e m t e l j e s f o n é m á t alkotnak, hanem csak annak egy részét.
4. Olyan artikulációs mozzanatokot vált ki, amelyek nem csak egész fonémát hoznak létre, de utalnak a következő fonéma bizonyos elemeire is.
5. A hangképzési szervek munkájának egy képzetével társul.

A grafémák és fonémák kölcsönviszonyának ez a sokfélesége adott lehetőséget BAUDOUIN DE COURTENAY-nak arra az alapvető megállapítására, hogy "Az orosz nyelvi gondolkodás fonémáinak többsége számára nincs olyan megfelelő graféma, amely felesleg vagy hiány nélkül asszociálódna vele".²³ Ezért a grafémák és fonémák kölcsönviszonya a grafika főkérdése marad.²⁴

BAUDOUIN DE COURTENAY-t nem elégítette ki a grafémák és fonémák bonyolult kölcsönviszonyának meghatározása. Észrevételeit matematikai formulákban is igyekszik megfogalmazni és általánosítani. A betű és graféma viszonyának meghatározásával nem foglalkozott.

Hasonló megfogalmazásra bukkanunk T. A. AMIROVA-nál is, aki szintén részletesen vizsgálja a grafémák és fonémák viszonyát. Szerinte a graféma nem fejezi ki sem a hangot, sem a fonémát, hanem csak azok megfelelője lehet.²⁵

23 И. А. БОДУЭН ДЕ КУРТЕНЭ: Об отношении... 13. 1.

24 И. А. БОДУЭН ДЕ КУРТЕНЭ: Введение... 112., Об отношении... 67.

25 Т. А. АМИРОВА: Изданный мѹ, 110-111. 1.

A fonémák és grafémák számát illetően ezt mondja : "Az ábécében kevesebb a betű, mint a graféma. Ezzel egyidőben az ábécé betűinek száma vagy azonos a fonémák számával, vagy kevesebb annál. A grafémák száma viszont nagyobb a fonémáknál."²⁶ E meghatározást olvasva teljesen szembeűnő a két koncepció hasonlósága.

Ami itt rendkívül érdekes, és érdemes egy pillanatra elgondolkozni rajta, az az, hogy J. BAUDOUIN DE COURTENAY a graféma és fonéma kölcsönviszonyának meghatározásánál egy konkrét nyelv, az orosz anyagából indult ki. Az orosz nyelv az ún. moszkvai fonológiai iskola szerint ún. mássalhangzós típusú nyelv, amelyre az a jellemző, hogy a hangsúlytalan magánhangzók redukciója miatt a jelentésmegkülönböztető funkciót a mássalhangzók veszik át. Tehát elsősorban a palatális/nem palatális oppozíció az, amelyik alapvető fontosságú itt. Annak ellenére, hogy a BAUDOUIN DE COURTENAY által modellül választott nyelv jellegzetesen mássalhangzós típusú, észrevételei a graféma és fonéma viszonyáról jól alkalmazhatók más típusú nyelvekre is, ami az elemzés mélységével és finomságával magyarázható.

3. A nyelv írott és beszélt oldalainak (változatainak) diakron aspektusú vizsgálata

BAUDOUIN DE COURTENAY sokat foglalkozott a nyelv írott és beszélt oldalának (változatának) történeti jellegű tanulmányozásával. Gyakran visszatért ehhez a témához több mint 60-éves tudományos munkássága során is. Nemcsak felvázolta a diakron aspektusú grafémika feladatait, de Az orosz írás viszonya az orosz nyelvhez c. könyvében be is mutatta elméletének alkalmazási lehetőségét a történeti jellegű vizsgálatokban. A lengyel nyelv történetének vázlata c. művében pedig részletesen kifejtette a nyelvemlékekben megőrzött

26 T. A. АМИРОВА: Idézett mű, 168. 1.

graféma-rendszerek történeti jellegű tanulmányozásának alapelveit és perspektíváit.

Különösen fontos megállapítása az, hogy kellő óvatosság mellett az írott emlékek megbízható módon felhasználhatók a beszélt nyelv tanulmányozása szempontjából is. Megfelelő módszertani jártassággal biztosíthatjuk, hogy a nyelv írásos emlékei ne változhassanak olyan "betűfonetikává", amely minden tetszetőssége ellenére távol áll a valóban beszélt nyelv kiejtési sajátosságaitól. A beszélt nyelv rekonstrukciója akkor válik lehetségessé, ha megfelelő módon vizsgáljuk meg azt az asszociációs kapcsolatot, amely a nyelv életének adott pillanatában, annak írott és beszélt változata között fennáll.²⁷ Így módon bármelyik írásbeliséggel rendelkező nyelv belső történetét feloszthatjuk a kiejtési és hallási, valamint a leírt és látható képzetek történetére. Közülük az első tekinthető valójában a nyelv történetének. A második tulajdonképpen az írás, az írásos nyelv története. Amint a beszélt nyelv története különféle diszciplínákra oszlik, ugyanúgy az írott, ábrázolt nyelv történetét is különféle részterületekre bonthatjuk: az írásos képzetek történetére, a fonemográfia, a morfémográfia, a szintagmográfia és végül a szemémográfia történetére. E részterületek közül az optikai oldal és a fonémográfia története az, amelyik a legszorosabb kapcsolatban áll a nyelv hangoztatott változatával.²⁸

27 И. А. БОДУЭН ДЕ КУРТЕНЭ: Очерк истории польского языка. БОДУЭН ДЕ КУРТЕНЭ: Избранные труды по общему языкознанию, II. Москва, 1963. 297. 1.

28 И. А. БОДУЭН ДЕ КУРТЕНЭ: Очерк..., 300-301. 1.

Mindezek a kérdések nem idegenek a modern grafémika számára sem, hiszen központi kérdés napjainkban is az, hogy mennyire pontosan rekonstruálható a beszélt, hangoztatott nyelv az írásos emlékek alapján. A szakemberek erőfeszítése arra irányul, hogy az írott emlékek analízise révén minél pontosabban megragadhatjuk a beszélt nyelv sajátosságait. Az írott és beszélt nyelvi változat tanulmányozási nehézségeinek diakron szempontból történő kiküszöbölésére a modern kutató a nyelv e két rendszerének önálló és teljes leírását tartja célravezetőnek.²⁹ De BAUDOUIN DE COURTENAY itt is megelőzte korát, mert a nyelv beszélt és írott oldala sokoldalú tanulmányozásának programját már 1922-ben kidolgozta. Különösen a graféma és fonéma már említett kölcsönviszonya ad gyümölcsöző lehetőségeket a történeti jellegű vizsgálatokban.

Dolgozatunk bevezetőjében azt a kérdést vetettük fel, hogy mennyiben tekinthető a grafémika megteremtőjének az a BAUDOUIN DE COURTENAY, aki maga soha nem használta a grafémika műszót. A pontos válaszadás szükségessé teszi, hogy idézzük a grafémikának azt a modern megfogalmazását, amelyet T. A. AMIROVA adott. Ez a definíció így hangzik: "A grafémikát a grafikai lingvisztika részeként határozhatjuk meg, mint az írott nyelv megkülönböztető grafikai elemeiről, azok viszonyairól és szisztémáiról szóló tudományt. A grafémaelemzés feladata a szövegek elemzése útján a grafémák készletének meghatározása, variánsaiknak és szisztematikus kapcsolataiknak megállapítása, valamint a grafémarendszer elemei funkcionális jelentésének meghatározása".³⁰

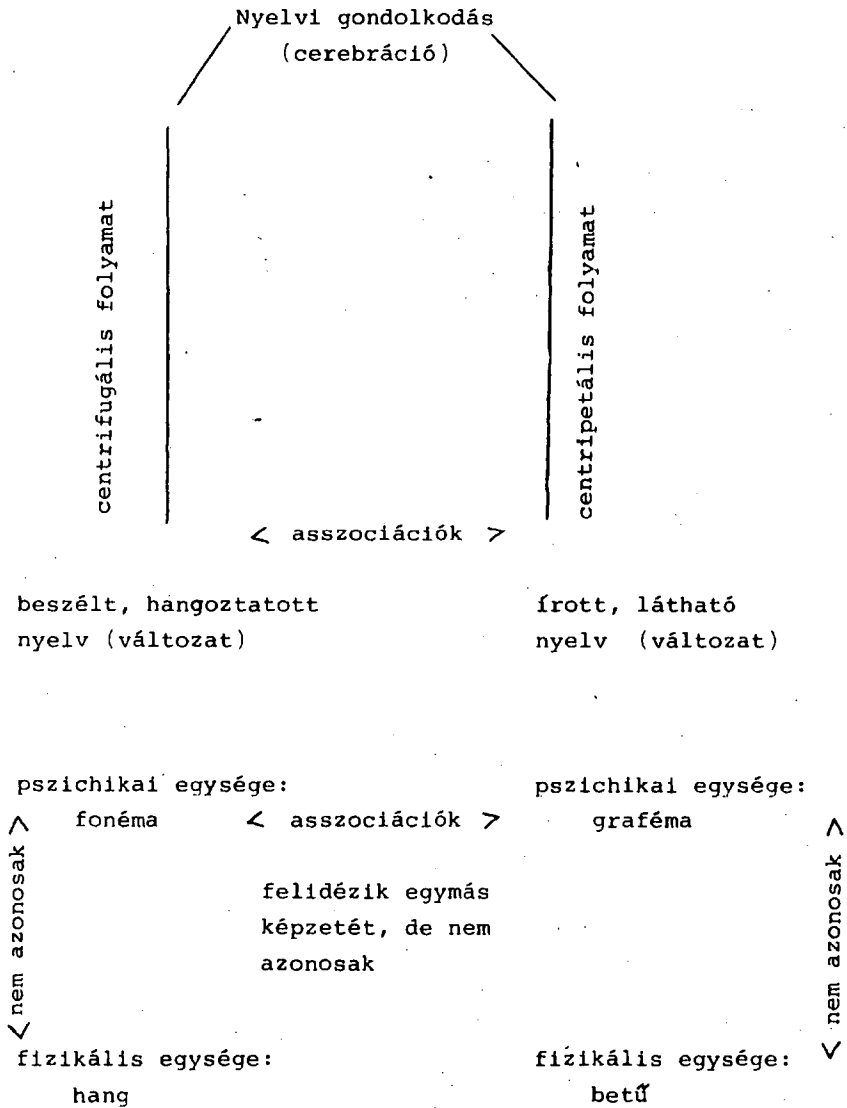
29 T. A. АМИРОВА: Idézett mű, 149. 1.

30 T. A. АМИРОВА: Idézett mű, 66. 1.

Emlékezetükbe idézve azt, amit J. BAUDOIN DE COURTENAY tanított a nyelv írott és beszélt oldalainak (változatainak) sajátosságairól, és mindezt összevetve a grafémika és annak tárgya modern meghatározásával joggal mondhatjuk el, hogy J. BAUDOIN DE COURTENAY nemcsak egy új nyelvtudományi disciplina megalapítója volt, hanem jól átgondolt programot is tűzött ezen új tudományterület jövődöbeli kutatói elé. Olyan programot, amely napjainkig megőrizte mind aktualitását, mind tudományos értékét.

Melléklet

J. BAUDOUIN DE COURTENAY elgondolásait a beszélt és írott nyelvről a következő táblázatban szemléltethetjük:

И. БОДУЭН ДЕ КУРТЕНЭ И СОВРЕМЕННАЯ ГРАФЕМИКА

Имре Тот

Своеобразной чертой научной деятельности И. Бодуэна де Куртенэ является тот большой интерес, который он проявил к изучению соотношения языка и письма.

Автором статьи выделяются высказывания И. Бодуэна де Куртенэ, которые касаются следующих вопросов:

1. Понятие письменной и устной разновидностей языка и их единицы
2. Соотношение письменной и устной разновидностей языка
3. Диахронные аспекты изучения разновидностей языка

Рассматривая взгляды И. Бодуэна де Куртенэ на эти вопросы, автор приходит к заключению, что выдвинутые основоположником современной лингвистики проблемы являются основными проблемами и современной графемике, которые нельзя считать окончательно решенными и которые ждут дальнейших исследований.